

O'ZBEK VA INGLIZ TILARIDA KO'CHIRMA VA O'ZLASHTIRMA NUTQNING TAHLILI VA LINGVA-DIDAKTIK MASALLARI.

Abduraxmanov Turaxon Saydullayevich

*Andijon davlat chet tillari instituti Gid hamrohligi, madaniyatlararo muloqot va
Tarjimashunoslik kafedrası o'qituvchisi*

Annotatsiya: zamonaviy tilshunoslikda noto'g'ri to'g'ridan-to'g'ri nutqning lingvodidaktik muammolarini o'rganishning maqola tahlili. Unda to'g'ridan-to'g'ri nutq so'zlovchi nutqining o'ziga xos xususiyatlari – leksik, emotsional va baholovchi xususiyatlarni saqlab turishi, o'zbek va ingliz tillarida fe'lining shaxs olmoshlari va shaxs shakllarini almashtirish qoidalarini saqlab turishi ochib beriladi.

Kalit so'zlar: to'g'ridan-to'g'ri nutq matni tilshunosligi, fe'llar, semantik xususiyatlar, muallif, xarakter, o'zbek va ingliz tili

Zamonaviy tilshunoslikda boshqa odamlarning nutqlarini o'rganish bilan bog'liq muammolarni ishlab chiqish juda dolzarb bo'lib qolmoqda. To'g'ridan-to'g'ri va bilvosita nutqdan tashqari birovning nutqini uzatish usullaridan biri tilshunoslarning tadqiqot ob'ekti bo'lib qolmoqda. Uning o'ziga xosligi shundaki, u to'g'ridan-to'g'ri nutqda bo'lgani kabi, so'zlovchi nutqining o'ziga xos leksik-frazeologik, emotsional va baholovchi unsurlarini ham saqlab qoladi; boshqa tomondan, bilvosita nutqda bo'lgani kabi, shaxs olmoshlari va fe'llarning shaxs shakllarini almashtirish qoidalarini saqlanadi. Aniqlanishicha, to'g'ridan-to'g'ri bo'lmagan nutq turli matnlarda keng tarqalgan bo'lib, bitta leksik birlikdan butun gapgacha bo'lishi mumkin.

O'zbek tilida bo'lgani kabi ingliz tilida ham so'zlashuv va yozishda keng qo'llaniladigan to'g'ridan-to'g'ri nutq va bilvosita nutq mavjud.

Ko'chirma gap — muallif nutqini hech qanday o'zgarishsiz yetkazuvchi gap. Assimilyatsiya - muallif nutqini zamon va shaxsga moslashtirib, boshqa shaxsga etkazish harakatidir. Masalan, quyidagi jumlaning ko'rib chiqing:

- Tom said 'I'm am tired'. (Tom said - author's statement, 'I am tired' - quote; Tom's statement is given without any changes.) Tom "Men charchadim" dedi. (Tom aytdi - muallifning bayonoti, "Men charchadim" - iqtibos; Tomning bayonoti hech qanday o'zgarishsiz berilgan.)

- Tom said he was tired. (Tom said, 'he was tired', assimilation, Tom's words are adapted to time and person.) Tom charchaganini aytdi. (Tom aytdi: "u charchagan edi", assimilyatsiya, Tomning so'zlari vaqt va shaxsga moslashtirilgan.)

Odatda, ko'chirma gapni ergash gapga aylantirish uchun ko'chirma gapdagi zamon ma'lum muddatga kechiktiriladi, shaxs, olmosh va boshqa zamonlar o'zgartiriladi.

Keling, vaqt o'zgarishi tartibini ko'rib chiqaylik:

Hozirgi sodda zamon va o'tgan sodda zamon. (Present Simple Tense and Past Simple Tense)

- "Onam advokat" dedi. Onasi advokat ekanligini aytdi. (He said my mother is a lawyer)

- "Men qahvani yoqtirmayman" dedi U qahvani yoqtirmasligini aytdi. (He said 'I don't like coffee' He said that he did not like coffee.)

Hozirgi zamon va o'tgan davomli zamon (Present Continuous Tense and Past Continuous Tense)

- "Bugun sochimni oldiraman" dedi. (He said 'I am having my hair cut today' He said that he was having his hair cut that day.)

O'tgan oddiy zamon va o'tgan mukammal sodda zamon (Past Simple Tense and Past Perfect Simple Tense)

- "O'qituvchilikdan boshladim" dedi. (He said 'I started as a teacher He said that he had started as a teacher.)

O'tgan davomli zamon va o'tgan perfekt davomli zamon. (Past Continuous Tense and Past Perfect Continuous Tense)

- U dedi 'Men kecha soat beshda cho'milayotgan edim' U bir kun oldin soat beshda cho'milayotganini aytdi. (He said 'I was having a bath at five o'clock yesterday' He said that he had been having a bath at five o'clock the day before.)

Xozirgi oddiy perfect zamon va O'tgan oddiy perfekt zamon. (Present Perfect Simple Tense and Past Perfect Simple Tense)

"Men haydash imtihonidan o'tdim", dedi. U haydovchilik imtihonini topshirganini aytdi. (He said 'I have passed my driving test.' He said that he had passed his driving test.)

Xozirgi davomli perfekt zamon va O'tgan davomli prfekt zamon. (Present Perfect Continuous Tense and Past Perfect Continuous Tense)

- U 'Men bir yildan beri ingliz tilidan saboq olaman' dedi. U bir yildan beri ingliz tilidan dars olayotganini aytdi. (He said 'I have been having English lessons for a year.' He said that he had been having English lessons for a year.)

O'zlashtirma gap boshqa birovning gap uzatish usullaridan biri bo'lib, muallif va xarakter bilan tavsiflanadi. O'zining o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra, lingvistik tafakkurning rivojlanishi davrida birovning ifodalash muammosi doimo olimlarning qiziqishlari markazida bo'lib kelgan.

Tadqiqotchilarning e'tiborini to'g'ridan-to'g'ri bo'lmagan nutqning super iboralar birligining bir qismi sifatida ishlashi muammosi o'ziga tortadi; turli tillardagi zamonaviy nasriy materiallarda to'g'ridan-to'g'ri bo'lmagan nutqning tipologiyasi ishlab chiqilmoqda; kirish vositalari aniqlangan va to'g'ridan-to'g'ri nutq tizimlashtirilgan; uning rasmiy belgilari va boshqalar. Masalan, to'g'ridan-to'g'ri nutq "muallif" nazariyasi kabi muhim tushunchaning noto'g'ri tarkibiy qismidir. So'nggi paytlarda adabiy asarlarda "muallif obrazi" ni o'rganish juda mashhur bo'lib, to'g'ridan-to'g'ri nutqqa tobora ko'proq e'tibor qaratilmoqda. Har xil turdagi

notanishlarning nutqlari muallifning kelib chiqishi bilan ajralib turadi, ular turli uslublarda o'zaro bog'lanib, turli xil stilistik funktsiyalarni bajaradilar. Komponentlarni tahlil qilish nuqtai nazaridan, qoida tariqasida, birovning nutqini takrorlash ikki qismdan iborat - kirish (muallif so'zlari) va boshqa birovning nutqini o'zgartirish (personalning ichki nutqi).

Modal fe'llar(modal verbs) va boshqa yordamchi fe'llar quyidagicha o'zgaradi: He said 'Tom will win the match'; U Tom o'yinda g'alaba qozonishini aytdi; "Men besh tilda gapira olaman" dedi; U (u) besh tilda gaplasha olishini aytdi; U 'ketishim kerak / kerak' dedi; U (u) ketishi kerakligini aytdi.(Tom will win the match'; He said (that) Tom would win the match; He said 'I can speak five languages; He said (that) he could speak five languages; He said 'I have to / must go'; He said (that) he had to go.)

Boshqa hollarda ko'chirma gapda ishlatilishi mumkin / could / should / would/ought modal fe'llari o'zgarmaganligi ma'qul.

Modal fe'l(modal verb) ko'chirma gapdagi majburiyatni ifodalaganda had to modal fe'liga o'tishi, buyruq (talab) yoki mantiqiy xulosani ifodalaganda esa o'zgarmas qolishi kerak.

"Hozir ketishim kerak" (majburiyat)(He said 'I must go now (obligation) O'shanda ketishim kerakligini aytdi.

O'zbek tilining to'g'ridan-to'g'ri nutqi boshqa birovning gapini muallif so'zi bilan birga yetkazishdir. To'g'ridan-to'g'ri nutq ko'pincha muallifning so'zlaridagi so'z yoki fikr fe'llari bilan bog'liq, masalan, ayt, so'ra, javob ber, tasdiqla, nido qil, ayt, shivirla, tasdiqla, e'tiroz bildir, o'ylash, qaror qil va hokazo; kamroq tez-tez - nutqning xarakterini bildiruvchi fe'llar bilan, uning oldingi boshlamoq, davom etmoq, yakunlamoq, to'xtatmoq, tugatmoq kabilar bilan bog'lanishi. Muallif so'zlariga tha fe'llari kirishi mumkin. Zamonaviy tilshunoslikda boshqa odamlarning nutqlarini o'rganish bilan bog'liq muammolarni ishlab chiqish juda dolzarb bo'lib qolmoqda. To'g'ridan-to'g'ri va bilvosita nutqdan tashqari birovning nutqini uzatish usullaridan biri tilshunoslarning tadqiqot ob'ekti bo'lib qolmoqda. Uning o'ziga xosligi shundaki, u to'g'ridan-to'g'ri nutqda bo'lgani kabi, so'zlovchi nutqining o'ziga xos leksik-frazeologik, emotsional va baholovchi unsurlarini ham saqlab qoladi; boshqa tomondan, bilvosita nutqda bo'lgani kabi, shaxs olmoshlari va fe'llarning shaxs shakllarini almashtirish qoidalari saqlanadi. Aniqlanishicha, to'g'ridan-to'g'ri bo'lmagan nutq turli matnlarda juda keng tarqalgan va bir leksik birlikdan butun gapgacha bo'lishi mumkin.

O'zbek tilida bo'lgani kabi ingliz tilida ham so'zlashuv va yozishda to'g'ridan-to'g'ri nutq va bilvosita nutq keng qo'llaniladi.

Ko'chirma — muallif nutqini hech qanday o'zgarishsiz yetkazuvchi gap. Assimilyatsiya - muallif nutqini zamon va shaxsga moslashtirib, boshqa shaxsga etkazish harakatidir. Masalan, quyidagi jumlaning ko'rib chiqing:

- Tom "Men charchadim" dedi. (Tom aytdi - muallifning bayonoti, "Men charchadim" - iqtibos; Tomning bayonoti hech qanday o'zgarishsiz berilgan.)

• Tom charchaganini aytdi. (Tom aytdi: "u charchagan edi", assimilyatsiya, Tomning so'zlari vaqt va shaxsga moslashtirilgan.

Odatda ko'chirma gapni ergash gapga aylantirish uchun ko'chirma gapdagi zamon ma'lum muddatga kechiktiriladi, shaxs, olmosh va boshqa zamonlar o'zgartiriladi.

Keling, vaqt o'zgarishi tartibini ko'rib chiqaylik:

Hozirgi sodda zamon va o'tgan sodda zamon

• "Onam advokat" dedi. Onasi advokat ekanligini aytdi.

• "Men qahvani yoqtirmayman" dedi U qahvani yoqtirmasligini aytdi.

Hozirgi zamon va o'tgan davomli zamon

• "Bugun sochimni oldiraman" dedi.

O'tgan oddiy zamon va o'tgan mukammal sodda zamon

• "O'qituvchilikdan boshladim", dedi U o'qituvchilikdan boshlaganini aytdi.

O'tgan Continuous Tense va Past Perfect Continuous Tense

• U dedi 'Men kecha soat beshda cho'milayotgan edim' U bir kun oldin soat beshda cho'milayotganini aytdi.

Present Perfect Simple Tense va Past Perfect Simple Tense

"Men haydash imtihonidan o'tdim", dedi. U haydovchilik imtihonini topshirganini aytdi.

Present Perfect Continuous Tense va Past Perfect Continuous Tense

• U 'Men bir yildan beri ingliz tilidan saboq olaman' dedi. U bir yildan beri ingliz tilidan dars olayotganini aytdi.

O'zlashtirma nutq boshqa birovning nutqini uzatish usullaridan biri bo'lib, mualliflar va xarakter bilan tavsiflanadi. O'zining o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra, lingvistik tafakkurning rivojlanishi davrida birovning ifodalash muammosi doimo olimlarning qiziqishi markazida bo'lib kelgan.

Tadqiqotchilarning e'tiborini to'g'ridan-to'g'ri bo'lmagan nutqning super iboralar birligining bir qismi sifatida ishlashi muammosi o'ziga tortadi; turli tillardagi zamonaviy nasriy materiallarda to'g'ridan-to'g'ri bo'lmagan nutqning tipologiyasi ishlab chiqilmoqda; kirish vositalari aniqlangan va to'g'ridan-to'g'ri nutq tizimlashtirilgan; uning rasmiy belgilari va boshqalar. Masalan, to'g'ridan-to'g'ri nutq "muallif" nazariyasi kabi muhim tushunchaning noto'g'ri tarkibiy qismidir. So'nggi paytlarda adabiy asarlarda "muallif obrazi" ni o'rganish juda mashhur bo'lib ketdi, shuning uchun to'g'ridan-to'g'ri nutq tobora ko'proq e'tiborni tortmoqda. Har xil turdagi notanishlarning nutqlari muallifning kelib chiqishi bilan ajralib turadi, ular turli uslublarda o'zaro bog'lanib, turli xil stilistik funktsiyalarni bajaradilar. Komponentlarni tahlil qilish nuqtai nazaridan, qoida shundaki, birovning nutqini takrorlash kiritish (muallif so'zlari) va boshqa birovning nutqini o'zgartirish (qahramonning ichki nutqi) dan iborat.

Modal fe'llar va boshqa yordamchi fe'llar quyidagicha o'zgaradi: He said 'Tom will win the match'; U Tom o'yinda g'alaba qozonishini aytdi; U: "Men besh tilda gapira

olaman; U (u) besh tilda gaplasha olishini aytdi; U 'ketishim kerak / kerak' dedi; U (u) ketishi kerakligini aytdi.

Boshqa hollarda ko'chirma gapda ishlatilishi mumkin / could / should / would/ought modal fe'llari o'zgarmagandan ko'ra yaxshiroqdir.

Modal fe'l ko'chirma gapdagi majburiyatni ifodalaganda had to modal fe'liga o'tishi, buyruq (talab) yoki mantiqiy xulosani ifodalaganda esa o'zgarmas qolishi kerak.

U zot: «Hozir ketishim kerak (majburiyat). O'shanda ketishim kerakligini aytdi.

O'zbek tilining to'g'ridan-to'g'ri nutqi muallif so'zi bilan birga bironing gapini uzatishdir.

To'g'ridan-to'g'ri nutq ko'pincha muallifning so'zlaridagi so'z yoki fikr fe'llari bilan bog'liq, masalan, ayt, so'ra, javob ber, tasdiqla, nido qil, ayt, shivirla, tasdiqla, e'tiroz bildir, o'ylash, qaror qil va hokazo; kamroq tez-tez - nutqning xarakterini bildiruvchi fe'llar bilan, uning oldingi boshlamoq, davom etmoq, yakunlamoq, to'xtatmoq, tugatmoq va hokazo.

АДАБИЁТЛАР:

1. Bakhtin M.M. Problems of the text. // Bakhtin M.M. Sobr. Soch. M. M.: Russians dictionaries, 1996. T. 5. P. 306-328.
2. Vinogradov V.V. About the theory of artistic speech. M.: Higher school, 1971. P.p. 241-243.
3. Efremov I.A. Andromeda Nebula. Fantastic works / Ivan Efremov. Moscow: Excmo, 2008. P. 786.
4. Popova L.G. Reproduction of internal speech in German and Russian artistic texts from the perspective of pragmatic linguistics.